

भारतको नक्कल नगरौं

भनिन्छ, कुनै समाज कति उन्नत छ भनेर बुझ्न त्यो समाजमा ऐतिहासिक रूपमा वञ्चित र सामाजिक रूपमा कमजोर सर्वसाधारणको कल्याणकारी व्यवस्थालाई हेर्नुपर्छ। यस्तै मान्यतालाई प्रस्थानविन्दु मानेर लामो समयदेखि भारतको अर्थ-सामाजिक संरचनाबारे महत्त्वपूर्ण अध्ययन गरिरहेका अर्थशास्त्रीद्वय जिन ड्रेज र अमर्त्य सेन आफ्नो पछिल्लो पुस्तक *अनिश्चित यश* (एन अन्सर्टेन ग्लोरी)मा भन्छन्, 'भारतीय समृद्धि उद्देश्यहीन यात्रामा हिँडिरहेको छ। किनभने, सामाजिक ज्ञान र मानवीय क्षमताको समग्र विकासलाई भारतीय अर्थतन्त्रले समेट्न सकेको छैन।' आर्थिक समृद्धिको आधारभूत नयाँ अध्याय प्रारम्भ गर्दै गर्दा नेपाली सार्वजनिक वृत्तमा भारतीय आर्थिक समृद्धिबाट फाइदा लिने चाहना प्रबल छ। तर, भारतीय अनुभवबाट के सिक्ने वा के नसिकनेबारे खासै चर्चा छैन। त्यसैले खोकना र बुडमती त्यस्तो समृद्धिको दृष्टान्त बन्ने प्रचुर सम्भावना छ, जसलाई अर्थशास्त्रीद्वय उद्देश्यहीन समृद्धि भन्छन्।

समृद्धिका कर्ताहरू भन्दै छन, 'हामीलाई स्थानीय हाइन्, राष्ट्रिय प्राथमिकतामा चासो छ। हामीलाई विकासका गतिविधिमार्फत राष्ट्रिय सहभागिता चाहिएको हो, स्थानीयले निर्दिष्ट गर्ने सहभागितामूलक विकास चाहिएको होइन। हामी पर्यटन र औद्योगिक क्षेत्रमा भौतिक पूर्वाधार विस्तार गर्न चाहन्छौं, संगै पुँजीको विकास गर्न चाहन्छौं तर त्यसबाट प्राप्त अतिरिक्त आय सार्वजनिक क्षेत्रमा लगानी गर्न चाहँदैनौं। हामी त्यस्तो क्षमतामा विश्वास गर्छौं, जसले आर्थिक वृद्धिलाई मलजल दिन्छ, तर शिक्षा, स्वास्थ्य र मानवीय क्षमतामा सार्वजनिक लगानी बढाउनेबारे खासै सोचँदैन। हामीलाई राष्ट्रिय गौरवका आयोजना चाहिएको छ, तर स्थानीय बासिन्दाको जीवनलाई त्यस्तो आयोजनाले कसरी गुणस्तरीय र स्वतन्त्र बनाउँछ, त्यसबारे सोच्ने फुर्सद छैन। अखिर आफ्नै जीवनकालमा छिटोछिटो आर्थिक समृद्धि जो हासिल गर्नु छ।'

खोकना र बुडमतीमा जे हुने सम्भावना छ, भोलि धनुषा र लुम्बिनीमा, दोलखा र दाङमा, इलाम र डोटीमा, कर्णाली र सोलुखुम्बुमा हुन सक्छ। समृद्धिबारे एकांगी चिन्तन जो छाएको छ। समृद्धिको पूर्वतयारी हेर्दा यस्तो लाग्छ, नेपालले एसियाली अनुभवबाट कम र भारतीय अनुभवबाट बढी सिक्न खोजिरहेको छ। समृद्धिमा हावी एकांगी दृष्टिकोणले एकातर्फ समृद्धि र सामाजिक न्यायलाई बेग्लै संसारको रूपमा चित्रित गर्छ। अर्कोतर्फ, सार्वजनिक

बहस र नीतिहरूमा सुविधासम्पन्नको जीवनले उच्च प्राथमिकता पाउँदा सर्वसाधारणको जीवनबारे वास्तविक चित्रण कम हुने गरेको छ। आर्थिक समृद्धिबाट फाइदा लिने हकाधिकार सुविधासम्पन्नसँगै छ, भनिरहँदा तिनले सर्वसाधारण नेपाली को हुन् भन्ने संकुचित दायरामा समृद्धिको चर्चा गरिरहेका छन्। परिणाम समृद्धिको पूर्वतयारीसँगै आममानिसको सामान्य जीवन कसरी गुणस्तरीय बनाउने सवाल ओभरलमा पर्दैछ। यस्तो लाग्छ, नेपाल भारतीय अनुभवबाट बढी प्रभावित छ। यस्तो भएमा समृद्धिमा निहित आकांक्षा र वैचारिक संकुचनले प्रारम्भदेखि नै समाजमा विद्यमान असमानताको उचित पहिचान गर्ने सम्भावना न्यून रहन्छ। राम्रो आर्थिक वृद्धि हासिल भएको खण्डमा समेत त्यसले सामाजिक न्याय र गुणस्तरीय जीवनलाई सशक्त र स्वतन्त्र बनाउने छैन।

एसियाली अनुभव

एसियाली अनुभव मूलतः उन्नाइसौं शताब्दीको अन्त्यमा जापानमा प्रारम्भ भयो। पछि दक्षिण कोरिया, ताइवान र सिंगापुर यसमा मिसिए। अलिक पछि, चीन सामेल भयो। यी मुलुकले आर्थिक वृद्धिबाट उत्पन्न मुनाफालाई रचनात्मक रूपमा प्रयोग गरे। त्यस्तो रचनात्मक प्रयोग मानवीय क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्दै जीवनलाई गुणस्तर बनाउने कार्यमा मात्र सीमित थिएन। वस्तुको उत्पादनभन्दा व्यापक दायरामा उच्च उत्पादकत्व र थप वृद्धितर्फ लक्षित थियो। अर्थात् शिक्षा, स्वास्थ्य, असल पोषण र मानवीय क्षमताका अत्यावश्यक पक्षहरूलाई उच्च प्राथमिकता दिइयो। यस्तो प्राथमिकताले आर्थिक विस्तार र मानवीय उन्नति एकअर्काका अविभाज्य हिस्सा हुन्, त्यसैले समग्रतामा हेरिनु पर्छ भनेर प्रमाणित गर्‍यो। यस्तो समग्रताको उचित प्रयोग भारतमा खासै भइरहेको छैन।

एसियाली अनुभवले आधारभूत रूपमा दुइटा दृष्टान्त स्थापित गरिरहेका छन्। पहिलो, बजारलाई स्वतन्त्र छोड्दै आर्थिक वृद्धि गरिरहँदा असमानता पनि सँगै बढ्छ। तर, सार्वजनिक क्षेत्रमा लगानी विस्तार गरेर असमानतालाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ। अनि, मानवीय क्षमतामा विस्तार गरेर आर्थिक समृद्धिलाई उन्नत बनाउन सकिन्छ। दोस्रो, पश्चिमा सरकार, पश्चिमा लगानीकर्ता र पश्चिमा ज्ञानलाई नजरअन्दाज गर्न सक्ने देशमा उद्देश्यमूलक आर्थिक प्रयोग हुन सक्छ। आफ्नो समाजमा विद्यमान विभेद र असमानताबारे शासकीय आवश्यकताकै लागि सही तर खुलेर ज्ञान उत्पादन गर्ने मुलुकले राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई अर्कै स्वरूप दिन

सक्छ। आफ्नै किसिमले प्रगतिको रफ्तारलाई बढाउन सक्छ।

भारतबाट के नसिकने ?

लामो समयदेखि विद्यमान राजनीतिक स्थायित्व र पछिल्लो केही दशकमा उपलब्ध आर्थिक वृद्धिसँगै भारतको चर्चा उदीयमान शक्तिका रूपमा हुन्छ। पछिल्ला केही दशकमा आर्थिक वृद्धिसँगै सामाजिक न्यायको क्षेत्रमा समेत सकारात्मक सुधार भइरहेका छन्। शिक्षाको अधिकार, कुपोषण, भ्रष्टाचारविरुद्धको आन्दोलन र कानून, बाध्यात्मक विस्थापनविरुद्धको अभियान तथा समग्र सार्वजनिक क्षेत्रको जवाफदेहीमा प्रगति भइरहेको छ। अझ मूलतः केरलामा सहभागितामूलक विकासको क्षेत्रमा, तामिलनाडुमा स्वास्थ्य एवं बालबालिकाको सेवामा र हिमाचल प्रदेशमा शिक्षाको क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति भइरहेको छ। यसले ती प्रदेशको अर्थतन्त्रलाई समेत जीवन्त बनाएको छ। यस्ता असल कामको प्रभाव भारतका अन्य राज्यमा विस्तारै पर्दैछ। यद्यपि, त्यस्ता रचनात्मक प्रयोग भारतका उत्तर वा उत्तरपूर्वी राज्यसम्म आएका छैनन्। भारतीय अर्थतन्त्रको सकारात्मक फल लिन नेपाल अलिक टाढै छ।

भारतीय आर्थिक संरचनामा विद्यमान असमानता र सामाजिक न्यायको सवालमा भारतका सम्भ्रान्तका विचार धेरै संकुचित देखिन्छ। *इकोनोमिक एन्ड पोलिटिकल विक्लीका* पूर्वसम्पादक, राममनोहर रेड्डी भन्छन्, 'भारतको सम्भ्रान्त आत्मरतिमा हराएको छ। धेरै हदसम्म असहिष्णु पनि छ। आफ्नो आर्थिक विस्तारबारे मात्र सोच्ने गर्छ। आत्मरति, असहिष्णुता र व्यक्तिगत आर्थिक विस्तारको परिणाम भारत लामो समयदेखि नीतिगत प्यारालाइसिसको अवस्थामा फसेको छ।' रेड्डीका अनुसार अर्थतन्त्रलाई सामाजिक न्यायसँग जोड्न भारतमा राजनीतिक इच्छाशक्तिको चर्चा गर्नु 'खुद्रा व्यापारमा विदेशी लगानी' बढाउने सपना देख्नुजस्तै हो। उनी थप्छन्, 'भारतीय सम्भ्रान्तमा निहित आत्मविश्वासले केवल असहिष्णुतालाई बढावा दिन्छ, जहाँ न आन्तरिक न बाह्य आलोचना पाच्य छ।'

सन् १९७० को उत्तरार्द्धदेखि नै भारतमा आर्थिक वृद्धिले उद्देश्यहीन यात्रा प्रारम्भ गरेको हो। सो समयदेखि आर्थिक वृद्धिको प्राथमिकता यसरी राज्य निर्दिष्ट भयो कि ठूला व्यापारीको उद्देश्य हासिल गर्ने नीतिले प्राथमिकता पाउन थाल्यो। त्यस्तो नीतिको मूल रणनीति नै श्रमलाई नियन्त्रित गर्नु रह्यो। सन् १९८० को दशकमा त्यस्तै नीति धेरै राज्यमा फैलिए, जसले सन् १९९० को दशकमा थप बढावा पायो। विस्तारै भारतीय आर्थिक वृद्धिबाट कम फाइदा लिन सक्ने समूह वञ्चित हुँदै गए। हुनलाई यो समयमा आर्थिक वृद्धिले घरधुरीको आम्दानी बढाउन र गरिवी घटाउन सघाउनुपर्ने हो। तर, त्यस्तो अवस्थामा पुन शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य आधारभूत मानवीय क्षमतामा समान लगानी हुनुपर्छ। सार्वजनिक क्षेत्रमा लगानी बढाउनु पर्छ। तर, आर्थिक वृद्धिले प्रारम्भदेखि नै सर्वसाधारणको आधारभूत आवश्यकतालाई नजरअन्दाज गर्‍यो। सामाजिक न्याय र मानवीय क्षमता अभिवृद्धिमा लगानी न्यून रह्यो। आर्थिक वृद्धिसँगै शिक्षा, स्वास्थ्य, अन्य आधारभूत आवश्यकता

र मानवीय क्षमतालाई जोडनुपर्छ भन्ने ज्ञानको अभाव भारतमा थिएन। कृषि उत्पादन एवं ग्रामीण विकास र पर्यावरणको अव्यवस्थित दोहन गर्नु हुँदैन भन्ने बुझाइको पनि कमी थिएन। तर, शासक र सम्भ्रान्तमा विद्यमान असहिष्णुता यस्ता ज्ञानभन्दा बलशाली पक्ष बने। त्यसैले आर्थिक वृद्धि त भयो तर आमगरिबको र कृषिमा आधारित जीविकोपार्जन संकटग्रस्त रह्यो। ग्रामीण जनताको आय वृद्धि न्यूनतम रह्यो।

भनिन्छ, समाजमा विद्यमान विभेद र असमानतालाई सम्बोधन गर्ने राजनीतिक इच्छाशक्तिको भारतमा अभाव छ। किनभने, आर्थिक नीतिले मूलतः ठूला व्यापारीको फाइदालाई अग्रस्थानमा राखेको छ। तर, आर्थिक असमानतालाई वृद्धिसँग मात्र जोडेर बुझ्दा दुई प्रमुख पक्ष ओभरलमा परेका छन्। पहिलो, धनी र गरिबबीचको खाडल चरम छ र गरिबको आम्दानी आधारभूत आवश्यकताका लागि समेत अपुग छ। त्यसैले औसत असमानताका सूचकहरूले चरम असमानताका विविध पक्षलाई समात्न सकेका छैनन्। दोस्रो, निजी आम्दानीको मापनले शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सेवा वा वातावरणीय सहयोगबाट उपलब्ध सार्वजनिक सेवाको भूमिकालाई समेट्दैन। तर, आर्थिक रूपमा वञ्चित रहेको जीवनलाई टेवा दिन सामाजिक सहयोगले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। धेरै अवस्थामा आम्दानीभन्दा पनि अन्य सामाजिक पक्षले सर्वसाधारणलाई स्वतन्त्र रहन सघाउँछन्।

अबको बाटो

भारतीय अनुभव त्यति उत्साहजनक छैन। भारतमा आर्थिक विकाससँगै सामाजिक न्याय र आफ्नो समाजमा विद्यमान जटिलतालाई ठग्याउने प्रयासहरू हुनुपर्ने मात्रामा भएका छन्। अझ अष्टयारो पक्ष, भारतीय ज्ञान अत्यधिक रूपमा पश्चिमा उन्मुख छ। अर्कोतर्फ, राजनीतिक इच्छाशक्ति औसत भारतीय नागरिकको समग्र मानवीय क्षमता वृद्धिमा केन्द्रित छैन। यसको एउटा महत्त्वपूर्ण स्वार्थ आर्थिक समृद्धिको मूल हकाधिकार कसको रहने भन्ने पक्षसँग जोडिएको छ। त्यसैले भारतमा आम आदमी कसलाई मान्ने प्रस्ट छैन। हालसम्म मूलतः मध्यम र निम्नमध्यम

वर्गीयमा रहेका तफ्काले भुईँ तहका सामान्यजनलाई दृश्यबाट हटाएर आफूलाई आम आदमीको रूपमा स्थापित गर्न सफल भएका छन्। अर्कोतर्फ, भारतको सार्वजनिक चिन्तन परम्परा वञ्चितमा पारिएका समुदायको न्यायप्रति असहिष्णु छ। यसले समग्र अर्थतन्त्रको कल्पनालाई संकुचित बनाएको छ। यस्तो चिन्तन परम्पराले समाजमा विद्यमान जटिलतालाई सम्बोधन गर्न सक्दैन। अझ परिवर्तन उन्मुख प्रयोग, नवीनतम संस्थागत प्रबन्ध वा अर्थपूर्ण प्रयासलाई राजनीतिक र आर्थिक वृत्तमा निरुत्साहित गर्छ। परिणाम आर्थिक समृद्धिबाट औसत भारतीय नागरिकले सामाजिक न्याय, मानवीय क्षमतावृद्धि र स्वतन्त्रतालाई टेवा पुऱ्याउँदै समग्र मानवीय विकासमा लगानी गर्न सकेको अवस्था छैन। के नेपाली समाजले पनि यस्तै उद्देश्यहीन आर्थिक समृद्धि चाहेको हो ? ♦

मूलतः मध्यम र निम्नमध्यम वर्गीयमा रहेका तफ्काले भुईँ तहका सामान्यजनलाई दृश्यबाट हटाएर आफूलाई आम आदमीको रूपमा स्थापित गर्न सफल भएका छन्। अर्कोतर्फ, भारतको सार्वजनिक चिन्तन परम्परा वञ्चितमा पारिएका समुदायको न्यायप्रति असहिष्णु छ। यसले समग्र अर्थतन्त्रको कल्पनालाई संकुचित बनाएको छ।